

Lezers in de marges van Vondels *Palamedes*: een census van zeventiende-eeuwse edities¹

Dit is een post-printversie. De definitieve versie van dit artikel is beschikbaar op de website van de uitgever.

Alie Lassche en Arnoud Visser

Abstract:

Readers in the margins of Vondel's *Palamedes*: A census of seventeenth-century editions in public collections

This article explores how Joost van den Vondel's politically charged play *Palamedes* (first published in 1625) was read in the seventeenth century. It presents the findings of a systematic and focused census of copies of 25 seventeenth-century editions that have been preserved in public collections. Inspection of 150 copies has resulted in identifying 32 copies with manuscript annotations. Viewed together these annotated copies show the importance of different forms of collective reading. Two general patterns can be distinguished, documenting on the one hand different forms of rhetorical and stylistic analysis, made for didactic or studious use. Another category reveals a persistent interest in decoding, remembering, and sharing the political meaning of the play. This category includes a set of annotations that probably derived from Vondel's biographer Geeraert Brandt, which circulated in manuscript before appearing in print in 1705. As an exercise in census-research, this case also confirms the idea of the long life of the book, documenting extended use and enrichment of individual copies.

Keywords:

Vondel; *Palamedes*; collective reading; census; marginalia

1. Inleiding

Joost van den Vondels treurspel *Palamedes oft vermoorde onnoozelheit* (1625) dankt zijn bekendheid in de Nederlandse literatuurgeschiedenis vooral aan de dramatische, historische aanleiding van het stuk. De periode van de Bestandstwisten met haar politieke en religieuze spanningen, culminerend in de executie van Johan van Oldenbarnevelt in 1619, heeft sinds de negentiende eeuw een vaste plaats gekregen in het onderwijs over de vaderlandse geschiedenis. Door de klassieke Griekse held Palamedes allegorisch te gebruiken had Vondel de executie van

Oldenbarnevelt omgewerkt tot een seculier martelaarsverhaal met de allure van een klassieke tragedie.² Al in de negentiende eeuw werd deze beeldvorming in belangrijke mate op het conto van ‘het dichterlijk genie’ van Vondel geschreven.³ Meer recent is het treurspel ook onderzocht als voorbeeld van de culturele impact van de Bestandstwisten, van de esthetische dimensie van de allegorie en, meer algemeen, van de opiniërende functie van literatuur in de zeventiende-eeuwse cultuur van de Republiek.⁴

Maar hoe werd Vondels stuk gelezen in de zeventiende eeuw zelf? De reactie van de politieke autoriteiten is welbekend. Vondel werd aangeklaagd door het Hof van Holland en vervolgens berecht door de magistratuur in Amsterdam. Hij kwam er uiteindelijk relatief genadig vanaf, met een forse boete en een verbod op de verspreiding van de tekst.⁵ Van de impact van het stuk op individuele lezers weten we veel minder, al is wel duidelijk dat het stuk direct belangstelling wekte. De drukgeschiedenis wijst zelfs op een bescheiden verkoopsucces. Ondanks de censuur, of juist dankzij, verschenen alleen al in 1625 niet minder dan zeven edities. In de rest van de zeventiende eeuw zouden nog achttien edities volgen, voor het grootste deel tijdens het eerste Stadhouderloze Tijdperk.⁶ Van opvoeringen van het toneelstuk was ondertussen nauwelijks sprake: de première was pas in 1663 in Rotterdam en twee jaar later werd het stuk voor het eerst in Amsterdam opgevoerd.⁷

In dit artikel proberen we een nieuw licht te werpen op de manieren waarop de *Palamedes* werd gelezen door zeventiende-eeuwse lezers. We richten ons in het bijzonder op handschriftelijke sporen van individuele lezers in de marges van overgebleven exemplaren. In tegenstelling tot verkoopcijfers kunnen dergelijke sporen aanwijzingen geven over de wijze waarop lezers Vondels stuk lazen en daarmee mogelijk ook inzicht bieden in de functies die het stuk vervulde in specifieke cultuurhistorische contexten.

Historici hebben de afgelopen vier decennia op verschillende manieren geprobeerd vroegmodern leesgedrag te reconstrueren.⁸ Een veelvoorkomende benadering richt zich op historische beschrijvingen van leeservaringen zoals gedocumenteerd in egodocumenten, correspondentie, of verhoorverslagen in gerechtelijke procedures.⁹ Op basis hiervan wordt dan meestal niet alleen het gedrag van specifieke lezers gereconstrueerd, maar ook bestudeerd hoe er binnen bepaalde culturele contexten over lezen wordt gesproken. Daarnaast is ook een andere benadering in toenemende mate succesvol gebleken. Deze onderzoekt leesgedrag via de sporen die historische lezers achterlieten in hun boeken. Vooral handschriftelijke aantekeningen in de marges, ofwel marginalia, zijn in dit verband een belangrijke bron van kennis.¹⁰ Deze methode is per definitie afhankelijk van die individuele exemplaren van boeken waarin nog sporen te vinden zijn.

Een belangrijke tak binnen deze benadering richtte zich op het leesgedrag van specifieke personen. Historici als Anthony Grafton, Lisa Jardine, Bill Sherman en Joanna Weinberg hebben

bijvoorbeeld laten zien hoe zestiende-eeuwse geleerden zoals Guillaume Budé, Gabriel Harvey, John Dee en Isaac Casaubon hun boeken op uiteenlopende manieren lazen. Hun leeswijzen varieerden bijvoorbeeld in stijl (van intensief tot cursorisch), scope (van kaft tot kaft dan wel fragmentarisch), en doel (zoals retorische voorbereiding voor specifieke doelen en concrete omstandigheden, religieuze reflectie, of fundamenteel historisch onderzoek).¹¹ Studies van Heidi Brayman Hackel, Jeroen Blaak en Femke Molenkamp hebben dit beeld verder gedifferentieerd door aandacht te besteden aan gender en sociale stratificatie.¹² In zijn synthese *Used Books* over leesgedrag van vroegmoderne Engelse lezers benadrukte Sherman dan ook bovenal de verscheidenheid en culturele specificiteit van leessporen.¹³

Deze verschillende vormen van leesonderzoek hebben duidelijk laten zien dat lezers een bepaalde tekst op verschillende, soms onvoorspelbare manieren konden lezen. De mate van variatie blijft echter onduidelijk, omdat beide methodes sterk casus-gericht zijn. Een derde benadering die juist deze variatie van leesreacties binnen een bepaald werk onderzoekt, is de census, waarbij zoveel mogelijk overgebleven exemplaren van een bepaalde editie of titel worden geïdentificeerd en onderzocht op provenance en gebruikssporen.¹⁴ Een baanbrekend voorbeeld hiervan is Owen Gingerichs systematische studie van exemplaren van Nicolaus Copernicus' *De revolutionibus orbium coelestium*.¹⁵ Gingerich documenteert hierin het resultaat van zijn zoektocht naar overgebleven exemplaren van de eerste twee edities van Copernicus' werk, resulterend in een analyse van 601 exemplaren, bewaard in collecties over de gehele wereld. Zijn analyse van de leesaantekeningen in deze exemplaren laat zien hoe Copernicus' heliocentrische wereldbeeld in Europa werd ontvangen, getoetst, bestudeerd en bekritiseerd en levert daarmee cruciale informatie op over de verspreiding van nieuwe kennis en ideeën in de vroegmoderne tijd.

Geïnspireerd op het censusmodel van Gingerich zijn voor dit artikel de overgeleverde zeventiende-eeuwse exemplaren van de *Palamedes* systematisch in kaart gebracht. Op basis hiervan hebben we aangetroffen leesannotaties bestudeerd en in hun cultuurhistorische context geïnterpreteerd, waar mogelijk met behulp van informatie over provenance en auteurschap. Deze vergelijkende analyse laat zien dat er naast de te verwachten politieke leesstrategie ook andere groepen lezers van de *Palamedes* kunnen worden onderscheiden, die het stuk met verschillende literaire doelen lazen. Zo kan het censusonderzoek nieuw licht werpen op het pluriforme gebruik van literaire teksten in de zeventiende eeuw.

2. Drukgeschiedenis

De Short-Title Catalogue Netherlands (STCN) telt in totaal 25 zeventiende-eeuwse edities van Vondels *Palamedes*.¹⁶ Het stuk is daarmee het meest herdrukte werk binnen Vondels oeuvre.¹⁷ Over de voorgeschiedenis van de tekst hebben we maar beperkte informatie. Volgens Vondels biografie,

Geeraert Brandt, kwam het idee voor het project niet van Vondel zelf. Albert Koenraads Burgh, schepen van Amsterdam, zou Vondel 'koutsgewys' hebben aangespoord een treurspel over het lot van Oldenbarnevelt te schrijven, en dit, in verband met de gevoeligheid van het onderwerp, te doen 'op een andere naam'.¹⁸ Het idee om hiervoor de relatief onbekende Griekse held Palamedes te gebruiken kwam waarschijnlijk niet van Vondel zelf (die in deze tijd nog geen Grieks las), maar van de Leidse hoogleraar en graecus Johannes Meursius, via bemiddeling van Oldenbarnevelts schoonzoon Cornelis van der Myle. Het tragische verhaal over de held die na een onterechte beschuldiging van verraad door het Griekse leger was gestenigd, leende zich goed voor Vondels doel.¹⁹

De drukgeschiedenis begint enkele maanden na de dood van prins Maurits (23 april 1625), toen binnen korte tijd zeven edities verschenen. De eerste hiervan kwam in het najaar op de markt, kort na Maurits' begrafenis op 20 september, onder de titel *Palamedes oft vermoorde onnoozelheit*. De drukker is de dan nog jeugdige Amsterdamse uitgever Jacob Aertsz. Colom (1600-1673). Volgens Brandt was de eerste editie binnen een paar dagen uitverkocht, en verschenen al snel een tweede en derde druk. Brandt suggereerde zelfs dat het stuk 'binnen weinig jaaren ontrent dertigh maalen' werd gedrukt. De huidige Vondelbibliografie heeft vooralsnog echter niet meer edities uit dit eerste jaar van uitgave kunnen identificeren dan de voornoemde zeven.²⁰

De overlevering van edities is niet de enige bibliografische complicatie bij het reconstrueren van de vroege drukgeschiedenis van het stuk. Vondels bibliograaf J.H.W. Unger erkende al in 1888 dat het ook geen sinecure was de precieze volgorde van deze eerste edities te bepalen. Bijna een eeuw later wist Johan Gerritsen aan te tonen dat de editie met 1626 op het titelblad, Ungers nr. 113, de eerste moest zijn geweest. Hij baseerde zich op typografische analyse, maar presenteerde ook extra-textueel bewijs, zoals correspondentie van de remonstrantse predikant Carolus Niellius en een exemplaar van de eerste editie dat door de auteur aan Constantijn Huygens was geschonken, tegenwoordig bewaard in de Collection Frits Lugt te Parijs.²¹

Een tweede piek in de productie is te zien in 1652, toen er in totaal vijf edities verschenen, uitgegeven bij Abraham de Wees, de firma die inmiddels Vondels vaste uitgever was geworden. Vondel had in deze nieuwe editie voor het eerst diverse wijzigingen laten doorvoeren. J.L. Walch heeft deze varianten onderzocht in zijn Leidse proefschrift uit 1906 en kwam tot een onderscheid in drie categorieën. Naast grote veranderingen van taalkundige en letterkundige aard, constateerde Walch ook enkele veranderingen 'ten gevolge van gewijzigd inzicht in geloof, staatkunde of geschiedenis', zoals de wijziging van 'prophecyen' in 'wichlerijen' als benaming voor de heidense voorspellingen van Neptunus.²² Na 1652 verschijnen nog enkele andere edities bij andere uitgevers, inclusief vier edities waarvan de STCN het jaar van verschijnen niet heeft kunnen identificeren. Twee van deze edities zijn uitgegeven bij de weduwe van Gijsbert de Groot, die van 1693 tot 1700

actief was als drukker. Twee andere verschenen bij de Erven Jacob Lescaijle, een imprint dat gebruikt werd tussen 1679 en 1732, als opvolger van Jacob Lescaijle (actief vanaf 1644 tot in 1679).²³ Van deze laatste edities kan niet met zekerheid vastgesteld worden dat ze zeventiende-eeuws zijn, maar ze lijken qua samenstelling en tekst in ieder geval vooraf te gaan aan de editie van 1705.

Het voorwerk van de eerste druk bestaat achtereenvolgens uit een drempeldicht ('Klinckert'), een allegorische titelprent van Salomon Savery waarop Palamedes, omringd door wilde dieren, is afgebeeld terwijl hij wordt gelauwerd door Themis, de godin van de goddelijke gerechtigheid [figuur 1], een 'Voor-rede' en 'Het Inhoudt'.²⁴ De edities die in de jaren daarop volgen, bevatten in de meeste gevallen dezelfde onderdelen. In de edities uit 1652 verschijnt voor het eerst een 'Berecht Aen Palamedes begunstelingen', een moraliserende toelichting van Vondel aan de lezer, die in de daaropvolgende edities uit de zeventiende eeuw bijna altijd terugkomt. Alleen de edities die bij Michiel de Groot (1680) en de weduwe van Gijsbert de Groot verschijnen, bevatten geen voorwerk.²⁵

In de achttiende eeuw volgt dan een editie met ambitieuzere tekstuele veranderingen en toevoegingen. Dit is de editie van 1705 die verschijnt bij 'Pieter Brakman' te Amersfoort. Het titelblad vermeldt met commerciële flair dat deze editie is verrijkt 'met aantekeningen uit 's digters mondt opgeschreven', die '[n]ooit voor dezen gedrukt' waren. Het blijkt te gaan om voetnoten waarin de politieke betekenis van de toneeltekst wordt toegelicht. Ook is het voorwerk in deze editie uitgebreid met een sectie getiteld 'Aantekeningen op I. van Vondels Palamedes door ...', waarbij de auteur van deze aantekeningen (Geeraert Brandt) nadrukkelijk anoniem gehouden wordt. Deze nieuwe uitgave met noten wordt in datzelfde jaar drie keer herdrukt. In het jaar 1707 verschijnen nog tenminste dertien herdrukken, alle bij Pieter Brakman. Het titelblad suggereert ook hier steeds dat deze voetnoten, waarin de politieke sleutel van de *Palamedes* wordt toegelicht, rechtstreeks bij Vondel vandaan komen.

Hoe kwam deze politieke ontsleuteling in 1705 ineens boven water? Zoals Unger al concludeerde en meer recent is bevestigd, was de naam 'Pieter Brakman', de uitgever van deze editie uit 1705, een pseudoniem voor Pieter van der Veer, een boekverkoper uit Rotterdam, die ook verschillende werken van Brandt had uitgegeven.²⁶ Zowel Vondel als Brandt zijn in 1705 niet meer in leven. Van der Veer zou deze aantekeningen dus al eerder via Vondel of Brandt, of later, langs andere weg, in zijn bezit moeten hebben gekregen. Eerder onderzoek wees er al op dat er diverse zeventiende-eeuwse exemplaren van de *Palamedes* bewaard zijn gebleven waarin deze aantekeningen ook opduiken, maar dan als handgeschreven annotaties, iets wat ook in onze census wordt bevestigd.²⁷

3. Census

Als benadering voor het reconstrueren van historisch leesgedrag is de census nog relatief weinig benut. Owen Gingerich' latere, kleurrijke verslag van zijn jarenlange speurtocht naar Copernicus-exemplaren, *The book nobody read*, maakt goed duidelijk waarom.²⁸ Het gaat om een buitengewoon arbeidsintensieve methode. Gingerich besteedde meer dan dertig jaar aan het traceren en beschrijven van de exemplaren van slechts twee edities. Digitale media kunnen uiteraard nieuwe zoektochten naar individuele exemplaren versnellen, zoals bijvoorbeeld te zien in het digitale platform voor een census-onderzoek naar Andreas Vesalius' *De humani corporis fabrica* van Dániel Margócsy, Mark Somos en Stephen Joffe.²⁹ Anderen, zoals Heidi Brayman Hackel en Ada Palmer, hebben omwille van de uitvoerbaarheid gekozen voor een pragmatischer opzet, bijvoorbeeld door de omvang van het te bestuderen materiaal te beperken.³⁰

Ook in dit onderzoek wordt de censusmethode pragmatisch gebruikt. Het primaire doel van onze census is te onderzoeken of en hoe historische lezers aantekeningen hebben gemaakt in hun exemplaren van *Palamedes*. We richten ons hierbij op publiek toegankelijke exemplaren. Op basis van de 25 zeventiende-eeuwse *Palamedes*-edities die in de STCN worden beschreven, hebben we 150 exemplaren getraceerd in publieke collecties in Nederland, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Denemarken (zie appendix 1). Het overgrote deel hiervan (140 exemplaren) wordt bewaard in de bijzondere collecties van universiteitsbibliotheken te Amsterdam (VU en UvA), Leiden, Nijmegen, Utrecht, Tilburg en de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. De overige exemplaren zijn opgenomen in de collecties van stad- en streekarchieven, musea en enkele buitenlandse universiteiten.³¹ Uiteraard pretendeert deze lijst geen volledigheid. Er bevinden zich mogelijk nog exemplaren in archieven en musea die niet door de STCN zijn opgenomen. Een voorbeeld hiervan is een exemplaar van de uitgave uit 1668 in de bibliotheek van de Oudheidkundige Vereniging Flehite te Amersfoort, dat eerder door R.M. Kemperink is bestudeerd.³² De STCN biedt ook geen zicht op exemplaren die zich tegenwoordig nog in privé-collecties bevinden.

Van de 150 door de STCN gedocumenteerde exemplaren zijn er in het kader van dit censusonderzoek 147 ingezien en op leessporen gecontroleerd (zowel voorwerk, toneeltekst, als nawerk).³³ Hiervan bevatten 29 exemplaren handgeschreven aantekeningen die betrekking hebben op de toneeltekst en de bijbehorende parateksten. Daarnaast bewaart de KB in haar handschriftencollectie twee ongebonden exemplaren met daarbij handschriftelijke aantekeningen, die niet in de STCN zijn opgenomen.³⁴ Samen met het geannoteerde exemplaar uit de bibliotheek van de Oudheidkundige Vereniging Flehite te Amersfoort, geeft dit een totaal van 32 exemplaren met handgeschreven aantekeningen.³⁵ De verhouding tussen exemplaren met en zonder aantekeningen wijst er nog eens op dat het grootste deel van de overgebleven exemplaren geen tekstuele sporen bevat van historische lezers.

Het relatief grote aantal exemplaren zonder handschriftelijke aantekeningen is ook een indicatie van de slechtere overlevingskansen van intensief gebruikte boeken. Dit geldt eens te meer voor geannoteerde exemplaren in publieke collecties, omdat bibliothecarissen en conservatoren lange tijd schone boeken verkozen boven exemplaren met nadrukkelijke gebruikssporen.³⁶ De beperkte omvang van gebruikssporen in overgeleverde exemplaren maant de historicus uiteraard tot voorzichtigheid bij het extrapoleren van het aanwezige bewijs. Op basis van de in deze census bestudeerde exemplaren zien we in het bijzonder twee soorten aantekeningen die wijzen op verschillende motieven voor het lezen van de *Palamedes*. In de eerste plaats is er een cluster van aantekeningen met een retorisch-didactische strekking. De tweede categorie bevat de leessporen die wijzen op een politieke lezing van de *Palamedes*. Tenslotte valt op dat dramaturgische aantekeningen in deze exemplaren ontbreken. Zie tabel 2 voor een overzicht van de exemplaren bij elk van deze categoriën.

3.1 Retorisch-didactische lezing

Onder de geannoteerde exemplaren bevinden zich er ten minste zes die blijk geven van een retorisch-didactische lezing.³⁷ Hierin zien we aantekeningen die de tekst op woord- en zinsniveau analyseren. Historische figuren en plaatsen worden onderstreept en in de kantlijn toegelicht, stijlfiguren en beeldspraak worden uitgelegd en spelfouten, grammaticale fouten of historische onjuistheden worden verbeterd. De aandacht richt zich uitsluitend op de letterlijke betekenis van Vondels treurspel, op het narratief van de Griekse held Palamedes en zijn historische achtergronden. Deze aantekeningen maken duidelijk dat Vondels stuk gelezen werd vanuit een humanistisch perspectief, dat wil zeggen een educatieve leesvorm waarin kennis van de klassieke oudheid een belangrijke norm was voor literaire competentie.

Zo geeft een lezer in een exemplaar van een editie uit 1625, tegenwoordig bewaard in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, in het Latijn uitleg bij de mythologische verwijzingen in de tekst. Wanneer Palamedes in zijn monoloog in het eerste bedrijf bijvoorbeeld spreekt over ‘Bellona’, noteert deze lezer op de tegenoverliggende pagina: ‘Bellona: godin van de oorlog, zuster van Mars’.³⁸ [Figuur 2] Soortgelijke, en meer uitvoerige aantekeningen zijn te vinden voor Sparta, Agamemnon, Chiron of Neptunus. De vorm waarin deze aantekeningen gemaakt zijn, op toegevoegde pagina’s in een doorschoten exemplaar, suggereert dat de eigenaar van tevoren rekening hield met het maken van aantekeningen. Het elementaire, explicatieve karakter van de annotaties doet vermoeden dat het hier mogelijk om een didactische setting gaat. Voor meer ervaren lezers zouden deze aantekeningen immers weinig nieuws bevatten. Een preciezere situering van dit intrigerende exemplaar is helaas lastig, bij gebrek aan meer concrete aanwijzingen over provenance en auteurschap.

Een ander voorbeeld laat zien dat deze retorisch-didactische manier van lezen onderdeel kon zijn van een nieuwe literaire cultuur, waarin binnen gezelschappen gekeken werd naar de literaire merites van een bepaald werk.³⁹ Het gaat om een exemplaar van de editie 1652 dat wordt bewaard in de Universiteitsbibliotheek Leiden.⁴⁰ Dit exemplaar bevat ruim dertig pagina's met aantekeningen, getiteld 'Uitleggingen en Aantekeningen J.V. Vondels *Palamedes*, zoo uit Vondels eigen mondt, als uit verscheide Memorien en schriften bijeengesteld door Gerard Brandt, naar wiens handschrift ik de zelve heb afgeschreeven.' Het blijkt te gaan om aantekeningen van de dichter en geleerde Joan van Broekhuizen (1649-1707), die door de bekende Amsterdamse regent en verzamelaar Gerard van Papenbroek (1673-1743) uit diverse bronnen zijn verzameld en getranscribeerd.⁴¹ Deze aantekeningen vallen in twee delen uiteen: achttien pagina's met aantekeningen op de *Palamedes* over de politieke context, de sleutel op de personages, de namen van de rechters van Oldenbarnevelt en tot slot veertien pagina's met voornamelijk inhoudelijke en taalkundige opmerkingen over de *Palamedes*. Naast deze aantekeningen bevat het exemplaar ook andere historische documentatie, zoals een fragment uit een brief van de dichter Joannes Antonides van der Goes aan mede-Vondel-bewonderaar Joachim Oudaen, en een ingeplakt briefje van Vondel zelf aan 'Monsieur Brant', gedateerd 2 november 1654.

De door Van Papenbroek overgeschreven aantekeningen van Joan van Broekhuizen vormden zijn bijdrage aan de sessies van een literair gezelschap in Amsterdam. In zijn biografie van Van Broekhuizen heeft David van Hoogstraten het over 'zeker Kunstgenootschap, dat eens ter weke by een quam.'⁴² Naast Van Broekhuizen waren ook Amsterdamse regenten en geleerden lid, zoals Joan Hulst, Joan Huydecoper, Dirck Heinck, Diederik Geelvink en Petrus Francius. Elke deelnemer kreeg om de beurt de taak om een presentatie voor te bereiden, die na afloop van de vergadering gepresenteerd moest worden. Daarbij ging het vooral om literaire analyse. Volgens Van Hoogstraten werd er in het bijzonder gelet op de 'houding en schikking eens gedichts, op de eigenschappen der tale, op de spellinge, op het rym, en andere byzonderheden, die in de kunst moeten waergenomen worden.'⁴³

Van Broekhuizens aantekeningen weerspiegelen deze literair-analytische agenda. De auteur stelt aan het begin van zijn aanmerkingen dat hij niet zal kijken naar de inhoud van het treurspel, omdat de dichter zelf al 'in zijn Berecht aan Palamedes begunstelingen alles gezegd [had] wat ter zaake dienende was, ja mogelijk noch meer, het welk ons tegenwoordig niet staat uit te pluizen.'⁴⁴ In plaats daarvan zal, volgens het oogmerk van het gezelschap, het werk zelf aangegrepen worden om de literaire deugden en gebreken van het treurspel te bespreken. Om geen arrogante indruk te wekken, distantieert Van Broekhuizen zich bij voorbaat van de 'aanmaatigden keurmeesters [...] over den grootsten Poëet, dien onze eeuw gezien heeft'.⁴⁵ In het vervolg vat van Broekhuizen de vijf bedrijven van de *Palamedes* samen, waarna hij in detail ingaat op de verhouding tussen het

oorspronkelijke Griekse treurspel en de adaptatie van Vondel. Daarbij wordt de ‘grootsten Poëet’ van de eeuw niet gespaard.

Zo constateert Van Broekhuizen dat Vondel op sommige momenten in het verhaal een kunstgreep heeft toegepast om bepaalde gebeurtenissen uit Vondels tijd, die niet meteen pasten bij de antieke geschiedenis, toch op te nemen in het verhaal. Een voorbeeld hiervan is de scène waarin Palamedes de vloot de zee inzendt, zodra het leger bij Troje is aangekomen (v. 40). Dit sluit volgens Van Broekhuizen niet aan bij de Trojaanse geschiedenis, maar Vondel wilde volgens hem ‘geen gelegenheid verliezen om te spreken van de slag bij Niepoort.’⁴⁶ Volgens Van Broekhuizen overschreed Vondel hiermee zijn dichterlijke vrijheid. Het was immers de dichters plicht om trouw te blijven aan het oorspronkelijke verhaal uit de oudheid ‘en niet de fabelen, of historien van dien tijd, te verkrachten, en naar zijn welgevallen op te schikken.’⁴⁷ Een ander punt van kritiek van Van Broekhuizen betreft de historische betrouwbaarheid van enkele details in het verhaal. Zo zijn de pauwen en kalkoenen die tijdens de maaltijd met de Trojanen opgediend werden (v. 2128) volgens Van Broekhuizen duidelijk een verzinsel van Vondel, want ‘de ouden hebben nooit kallekoenen gekent: met de paauwen is het niet veel beter.’⁴⁸

Naast dit kritisch-historische perspectief leest Van Broekhuizen ook met een scherp oog voor stijl en grammatica. Hij noteert enkele tientallen passages, waar de over het algemeen ‘schoone, poetische en mannelijke stijl’⁴⁹ van het treurspel grammaticale fouten bevat. Hij meent bijvoorbeeld dat het werkwoord ‘jammeren’ in de regel ‘Wilt u der joffer jammeren’ (v. 273) ‘bij ons een verbum deponens’ is, daarbij verwijzend naar de correspondentie van P.C. Hooft, die spreekt van ‘het jammert mij’ en ‘mij deert des mans’. Het had Van Broekhuizen beter geleken als het werkwoord ‘jammeren’ was vervangen door ‘ontfarmen’.⁵⁰ Op een andere plek wijst hij het woord ‘spartelvisschen’ als problematisch aan; ‘spartelende visschen’ was beter geweest, omdat het immers geen ‘soort van vis [is], wiens naam zoo is’.⁵¹ [Figuur 3]

Bovenstaande voorbeelden laten zien dat het in deze categorie om een studieuze, analytische lezing van de *Palamedes* gaat. In de twee genoemde voorbeelden gebeurt dit zowel in meer elementaire, waarschijnlijk didactische context, als binnen een belezen circuit van literaire gezelschappen. Daarbij werd het treurspel gelezen als bron van kennis over de oudheid en werd tevens gediscussieerd over de *Palamedes* als model voor literaire compositie en stijl.

3.2 Politieke-religieuze lezing

Het leeuwendeel van de geannoteerde exemplaren bevat aantekeningen van politiek-religieuze strekking. Deze sporen laten zien hoe het stuk werd gedecodeerd als allegorie op de historische gebeurtenissen tijdens de Bestandstwisten. De duidelijkste indicatie hiervan is het ontsleutelen van de lijst van personages. Bij deze lijst van personages uit het stuk staan dan in handschrift de namen

van de historische personen voor wie ze werden aangezien, zoals Oldenbarnevelt bij Palamedes, Prins Maurits bij Agamemnon, François van Aerssen van Sommelsdijk bij Ulysses, enzovoorts. In deze sleutels worden de belangrijkste personages eenduidig geïdentificeerd, maar komen ook wel verschillende toewijzingen voor. Zo wordt voor Eurypylus zowel Jacobus Trigland (UVA Vondel 2G 43a) als Festus Hommius (UVA Vondel 2 C 1) genoemd. Ook Kalchas krijgt diverse betekenissen toegedicht. In de meeste gevallen wordt in hem Johannes Bogerman, praeses van de Dordtse synode herkend. Driemaal krijgt hij echter de naam van Gomarus toegewezen⁵², hoewel in een van die exemplaren een handgeschreven ‘Verklaring der Persoonen’ is toegevoegd waarin Kalchas ‘Joh. Bogerman, predikant tot Leeuw, president van het Dordsche Synode’ wordt genoemd, met als toevoeging ‘volgens andere De Gommaristen Predikanten in het algemeen, bitterste vijanden van Oldenbarneveld.’⁵³ Deze intrigerende toevoeging wijst op discussie onder lezers over de juiste interpretatie van het personage.

Een soortgelijke aanwijzing voor discussie en uitwisseling van informatie vinden we in een exemplaar van de editie van De Wees uit 1652 (British Library, sig. 11.755.e 53) die ook een handgeschreven sleutel bevat bij de prent van Salomon Savery waarop Palamedes wordt afgebeeld, omringd door wilde dieren. Opmerkelijk genoeg verwijst deze sleutel echter naar een andere satirische afbeelding, het beroemde schilderij van Cornelis Saftleven uit 1663, nu onderdeel van de collectie van het Rijksmuseum, of een kopie hiervan.⁵⁴ In de sleutel wordt elk dier geïdentificeerd met een naam van een van de rechters die Oldenbarnevelt destijds ter dood veroordeelden.⁵⁵ Zo wordt Kromhout aan de ‘Olijfant’ gekoppeld, Broeckhout aan het ‘Luijpaert’ en Ploos van Amstel aan de ‘Aap met een helm’. Deze sleutel, verwarrend genoeg geplaatst naast de prent van Savery (waarop helemaal geen olifant is te zien), wijst erop dat deze lezer belang hechtte aan het verzamelen van informatie over de historische gebeurtenis van Oldenbarnevelts proces. Het feit dat deze informatie niet past bij de betreffende prent suggereert dat het gaat om het kopiëren van bestaande informatie, in dit geval bovendien van iets latere datum dan de editie zelf.

Daarnaast vinden we in deze categorie verklarende aantekeningen bij diverse tekstpassages. Die annotaties staan soms in de kantlijn van de gedrukte pagina’s, maar veelal ook op toegevoegde blanco pagina’s in doorschoten exemplaren, of op losse vellen. Deze aantekeningen geven dan vaak een verwijzing naar een concrete historische gebeurtenis rondom de Bestandstwisten. De aantekeningen in verschillende exemplaren zijn duidelijk verwant. Een goed voorbeeld hiervan biedt het geschreven commentaar bij de regels ‘Men stroit, om Argos haet te wetten tegens my, / Dat ick besnoeyen wil de wettige voogdy / Der twee gebroederen.’ In elf exemplaren is deze passage op vergelijkbare wijze geannoteerd. Tweemaal is het korte ‘Toeleg om Prins Maurits de patenten te onttrekken’ te lezen.⁵⁶ Vier keer wordt de volgende verklaring gegeven: ‘Deze vaarzen hebben hun opzigt op d’uitstroijing, dat d’Advocaat het gezag van Prins Maurits zocht in te

binden.’⁵⁷ Dit is, met uitzondering van de nummering van de aantekening, dezelfde formulering als in de gedrukte aantekeningen uit 1705. In vier andere gevallen is de volgende, uitgebreidere annotatie te lezen: ‘Deze woorden hebben haar opsigt op de uijtstroijing dat Barnevelt toeleij om Prins Maurits de patenten te onttrekken, en sijn gezag in te binden.’⁵⁸ Deze laatste variant lijkt dus een samentrekking van de eerste twee varianten van annotaties te zijn.⁵⁹

Enkele regels verderop is een soortgelijk patroon zichtbaar in de aantekeningen. De passage ‘Hy is een vreemdeling, ja een Trojaen geboren, / En kent ons zeden niet’ is in tien exemplaren geannoteerd: vier keer als ‘Hij siet op Trigland en Fabritius en andere, die meest vreemdelingen, Brabanders en Vlamingen waeren, onkundigh van ’s lands voorregten’,⁶⁰ tweemaal als de iets aangepaste variant ‘Triglandus, ook Fabritius en andere, die meest vreemdelingen, Brabanders en Vlamingen waren, onkundig van ’s Lants voorregten en vrijheden’ die eveneens overeenkomt met de gedrukte aantekening uit 1705,⁶¹ eenmaal als het nog kortere ‘Triglandus, ook Fabritius en and[eren]’⁶² en driemaal als ‘’t Welck te kennen geeft, dat de meeste Predikanten vreemdelingen, Brabanders, en Vlamingen waren en onkundig van ’s Lants voorregten en vrijheden’.⁶³

Bij de passage ‘Den schalck, vermomt met schijn van godtsvrucht en van heiligkeit’ is eveneens een vergelijkbaar patroon te ontwaren. In twee gevallen luidt de aantekening ‘Licester, die altijd bloots hoofts zat, zoo lang de Predikatie duurde, om sijn heijligheijt te betuijen.’⁶⁴ De gedrukte aantekening uit 1705 geeft dezelfde aantekening met alleen enkele kleine wijzigingen in spelling.⁶⁵ In de vier andere gevallen is de annotatie net iets uitgebreider: ‘Robbert Dudleij, Grave van Leicester, die om sijn heiligkeit te betuijen in de kerk onder de predicatie altijd bloots hoofts sat.’⁶⁶ Er zijn ook exemplaren die in de vorige voorbeelden wel een annotatie bevatten, maar geen aantekening hebben bij deze passage.

De strekking van de annotaties is in alle gevallen dezelfde. Wel is er variatie in formulering, spelling en woordkeus. De geannoteerde exemplaren zijn duidelijk in enkele subgroepen op te delen, waarbinnen de formulering van de aantekeningen vrijwel volledig overeenkomt. In één van die subgroepen zijn de aantekeningen een bijna letterlijke kopie van de gedrukte aantekeningen uit 1705. De directe parallellen in formulering suggereren dat men de annotaties van elkaar, of van een gedeelde bron, kopieerde. Het blijft lastig de precieze verhouding tussen deze groepen annotaties nader te bepalen. Systematische collatie zal daarin meer inzicht moeten geven. Wel weten we uit diverse bronnen dat er inderdaad gedurende de zeventiende eeuw aantekeningen op de *Palamedes* circuleerden, die op Brandt terug lijken te gaan. Zo wijst Antonides van der Goes in een brief van 20 maart 1673 aan Joachim Oudaen naar Brandt als de bezitter van een bijzonder geannoteerd exemplaar:

(...) de namen en byzonderheden in *Palamedes* kan ik uit den heer Vondel niet recht vernemen, alzooze zijne E. door den hoogen ouderdom meest ontvallen, en zyne uitleggingen daer van raedsels zyn, doch Ds. Brant heeft een *Palamedes*, die van regel tot regel in het beste van Vondels tyt uit zynen monde is aengetekent, en alles op de rechte geschiedenis toegepast. ‘k heb evenwel niet meer bij hem vermoght, als dat ik het kan zien en lezen ten zynen huize, zonder het te mogen naeschryven; waer uit ik dan niet als bloote gissingen en verwarringen zoude kunnen vergaderen, en dat mij deshalven tot noch toe niet veel moeite waerdigh is geweest.⁶⁷

In enkele geannoteerde exemplaren worden de aantekeningen aangekondigd alsof zij van Brandt zijn overgeschreven, en soms wordt een exemplaar zelfs al te enthousiast geclaimd als Brandts exemplaar. In een handgeschreven aantekening achter in een exemplaar dat bij de weduwe van Gijsbert de Groot is gedrukt (UB UvA, Vondel 2G 43b, 16xx) wordt verwezen naar de *Historien der Rechtspleging* van Brandt. Daarin staat dat ‘[d]e *Palamedes* [...] in den jare 1705 in’t licht [is] gegeven met aantekeningen, waer van men het grootste gedeelte aen d’arbeitsaemheit van den heere G. Brandt verschuldigt is’.⁶⁸ Brandt rept zelf nergens in zijn biografie over aantekeningen die hij uit Vondels mond zou hebben opgetekend, noch over een speciaal exemplaar dat hij zou moeten bezitten. Wel gaat hij in op Vondels angst dat men na zijn dood al zijn geschriften zou publiceren, waarop hij veel van zijn manuscripten heeft verbrand. Daarbij schrijft Brandt: ‘Men weet ook, dat hy op zeecken tydt (...) een wydlustige uitlegging op *Palamedes* treurspel hadt gestelt: maar dat zeker Heer hem ’t gevaar, daar hy zich in stak, zoo krachtig voor oogen stelde, dat hy ’t schrift, veel vellen papiers groot, in ’t vier smiet, en al dien arbeid van de vlam liet verslinden.’⁶⁹

Een brief van Michael de Hertoghe aan Brandt, gedateerd februari 1679, suggereert echter wel degelijk dat Brandt een rol heeft gespeeld in de overlevering van de aantekeningen. De Hertoghe vraagt Brandt hier om ‘de Sleutel op J. V. V. *Palamedes*, onder den Liefhebbers hier en daer sijnde’. Hoewel Brandt in 1673 nog niet bereid was om Van der Goes zijn aantekeningen te laten kopiëren, stuurt hij in 1679 deze ‘onderrechtige’ op de *Palamedes* wel naar De Hertoghe, waar deze hem op zijn beurt per brief voor bedankt.⁷⁰

De vele geannoteerde exemplaren, de coherentie tussen de annotaties hierin en het aanvullende bewijs uit de overgeleverde brieven wijzen er vervolgens op dat er een levendig circuit bestond, waarin men de aantekeningen van elkaar kopieerde en de *Palamedes* met een politiek-religieuze bril las. De aard van de aantekeningen bevestigt het beeld dat er aan het eind van de zeventiende eeuw, zeker in de periode na de politieke crisis van het Rampjaar, een hernieuwde behoefte bestond aan een historische duiding van het treurspel. Een mooi afsluitend voorbeeld van deze politiek beladen leescultuur is een convoluut dat bewaard wordt in de bibliotheek van het

Rijksmuseum. Hierin is de *Palamedes* gebundeld met het eerste, tweede en derde deel van *Het Swart Toneel-Gordijn, Opgeschreven voor de Heeren Gebroederen Cornelis en Joan De Witt* (1677-1678) en tevens met *Tieranny van Eigenbaat in het eiland van Vrijkeur* (1680) en *Broedermoort, gepleeght aen Jan de Wit, Raet-Pensionaris van Hollandt en Cornelis de Wit* (1680). Het toont hoe Vondels stuk door de gebruiker gerangschikt werd binnen een bredere ontwikkeling van politieke crisis vanuit anti-orangistisch perspectief. Niet voor niets bevat het eerste deel van *Het Swart Toneel-Gordijn* een opvallende allegorische prent van Coenraet Decker op de dood van de gebroeders De Witt, waarin ook Vondels *Palamedes* figureert. [Figuur 4] Op de prent is Vader Tijd afgebeeld die peinzend aan een tafel zit waarop ook Vondels *Palamedes* opengeslagen ligt. Op de muur achter deze hangt een portret van Oldenbarnevelt. Het laat goed zien hoe in de periode na 1672 Vondels *Palamedes* opnieuw actueel is geworden, en bevestigt daarmee het beeld van Oldenbarnevelt als historisch ijkpunt ter interpretatie van eigentijdse crises.

3.3 Ontbrekende sporen

Het overgeleverde materiaal laat ook lacunes zien. Van sommige vormen van gebruik is vooralsnog geen bewijs overgeleverd. Een goed voorbeeld hiervan zijn sporen van dramaturgische lezing. Als treurspel kon de *Palamedes* immers ook op het toneel worden opgevoerd. Men zou dus aantekeningen kunnen verwachten die wijzen op een dergelijk gebruik, zoals notities van regisseurs en acteurs over de invulling van specifieke scènes, of van toeschouwers over de uitvoering. Toch bevat geen enkel geannoteerd exemplaar uit ons corpus dergelijke aantekeningen.

Deze stilte in de overgebleven bronnen betekent uiteraard niet dat de tekst niet dramaturgisch is gelezen of dat er geen exemplaren zijn geweest met dergelijke aantekeningen. Uit Brandts biografie van Vondel blijkt, zoals al genoemd in de inleiding, dat het toneelstuk in 1663 haar eerste opvoering genoot in Rotterdam, ondanks vergeefse pogingen van de Rotterdamse gereformeerde kerkenraad om dit te voorkomen. Een rondreizende groep spelers onder leiding van Jan Baptist van Fornenbergh had de voorstelling op touw gezet. Toen twee jaar later de Amsterdamse Schouwburg werd verbouwd, werd de *Palamedes* zelfs, zonder protest of verbod, tot driemaal toe opgevoerd in de teertuin bij de Haarlemmerpoort, ook wel ‘Droogbak’ genoemd.⁷¹ Dat men ter voorbereiding op deze voordrachten gebruik maakte van handgeschreven aantekeningen bij de tekst weten we uit een achttiende-eeuwse anekdote van de acteur Maarten Corver. Hij vertelt hoe een handgeschreven instructie in een exemplaar van de *Palamedes* hem hielp een bepaalde passage te declameren. Helaas is deze instructie niet overgeleverd.⁷²

4. Conclusie

De uiteenlopende aantekeningen die lezers achterlieten in hun exemplaren van Vondels controversiële treurspel wijzen op een gevarieerd leesgedrag. De *Palamedes* werd gedurende de zeventiende eeuw op verschillende manieren en met uiteenlopende doelen gelezen. Bij deze systematische verkenning van aantekeningen in de overgeleverde exemplaren hebben we een retorisch-didactische lezing (waarbij naast antiquarische kennis ook het esthetische karakter van de tekst aan bod komt) en een politieke lezing onderscheiden. Deze diversiteit bevestigt recent onderzoek dat de pluriformiteit van premodern leesgedrag heeft benadrukt.

Wat bij deze variatie in het bijzonder opvalt, zijn de sporen van gezamenlijk lezen. De overgeleverde marginalia tonen lezers die hun kennis deelden, en hun *Palamedes* vaak in groepsverband interpreteerden. Soms diende deze collectieve leessituatie een praktisch doel. In het geval van didactische aantekeningen is dit bijvoorbeeld het overdragen van kennis over de klassieke oudheid op leerlingen. Maar vaker wijzen de aantekeningen op gedeelde interesses en collectieve ervaringen. Aantekeningen die in genootschappen ontstonden en daar werden uitgewisseld, geven blijk van een gedeelde interesse in literaire analyse. Tot slot bleef de *Palamedes* een belangrijke bron voor het bestendigen van een politieke en culturele identiteit. Door het uitwisselen van handschriftelijke aantekeningen in individuele exemplaren werd de herinnering aan de Bestandstwisten levend gehouden en van nieuwe betekenis voorzien, als een literaire *lieu de mémoire* voor politiek martelaarschap.

Los van deze inhoudelijke bevindingen was het doel van dit onderzoek ook te laten zien wat een census-benadering te bieden heeft voor het onderzoek naar de receptie van vroegmoderne Nederlandse literatuur. Ook met een pragmatische opzet en een relatief klein corpus kan nieuw licht geworpen worden op diversiteit in historisch leesgedrag. Tegelijkertijd confronteert deze benadering de moderne onderzoeker met complexe problemen, bijvoorbeeld ten aanzien van de relatief slechte overlevingskansen van dit type bronnen in institutionele collecties. Daarnaast wijzen intrigerende voorbeelden van latere aantekeningen in oudere edities op het lange leven van het boek (zelfs al is een precieze datering van handschriftelijke aantekeningen niet altijd vast te stellen). Boekbezitters vervingen immers niet automatisch hun exemplaren zodra er een nieuwe editie op de markt kwam. Daarmee illustreren deze exemplaren ook hoe oudere edities een actualiteitswaarde konden behouden of zelfs herwinnen.

Bibliografie

Albach, Ben, *Langs kermessen en hoven: Ontstaan en kroniek van een Nederlands toneelgezelschap in de 17de eeuw*, De Walburg Pers, Zutphen, 1977.

- Baggerman, Ariane, *Over leven, lezen en schrijven: De bandbreedte van de boekgeschiedenis*, Inaugurele rede Universiteit van Amsterdam, 2010.
- Beekman, Klaus en Ralf Grüttemeier, *De wet van de letter. Literatuur en rechtspraak*, Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam, 2005.
- Blaak, Jeroen, *Geletterde levens: dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770*, Verloren, Hilversum, 2004.
- Brandt, Geeraert, *Het leven van Joost van den Vondel*, Leonard Strik, Franeker, 1682.
- Brandt, Geeraert, *Historie van de rechtspleging gehouden in den jaaren 1618 en 1619 ontrent de drie gevangene heeren Mr. Johan van Oldenbarnevelt, Mr. Rombout Hoogerbeets, Mr. Hugo de Groot*, Barent Bos, Rotterdam, 1708.
- Brandt, Geeraert, *Historie van de Rechtspleging gehouden in den jaaren 1618 en 1619 ontrent de drie gevangene heeren Mr. Johan van Oldenbarnevelt, Mr. Rombout Hoogerbeets, Mr. Hugo de Groot*. De derde druk. Met aantekeningen vermeerderd, Philippus Losel, Rotterdam, 1723.
- Brayman Hackel, Heidi, *Reading Material in Early Modern England: Print, Gender, and Literacy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- Busken Huet, Conrad, *Het land van Rembrand. Studiën over de Noordnederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw*, dl. I, H.D. Tjeenk Willink, Haarlem, 1882-1884.
- Corver, Maarten, *Tooneel-aantekeningen vervat in een omstandigen brief aan den Schrijver van het Leven van Jan Punt*, C. Heyligert, Leiden, 1786.
- Duits, Hendrik, *Van Bartholomeusnacht tot Bataafse Opstand: Studies over de relatie tussen politiek en toneel in het midden van de zeventiende eeuw*, Verloren, Hilversum, 1990.
- Frijhoff, Willem, *Heiligen, idolen, iconen*, SUN, Nijmegen, 1998.
- Geerdink, Nina, 'Politics and Aesthetics: Decoding Allegory in *Palamedes* (1625)', in: Jan Bloemendal en Frans-Willem Korsten (red.), *Joost van den Vondel (1587-1679). Dutch Playwright in the Golden Age*, Brill, Leiden, 2011, 225-248.
- Gingerich, Owen, *An annotated census of Copernicus' De Revolutionibus (Nuremberg, 1543 and Basel, 1566)*, Brill, Leiden, 2002.
- Gingerich, Owen, *The book nobody read. Chasing the revolutions of Nicolaus Copernicus*, Walker & Company, New York, 2004.
- Gerritsen, Johan, 'De eerste druk van de *Palamedes*', in: H.F. Hofman, K. van der Horst, A.H.H.M. Mathijsen, *Uit bibliotheektuin en informatieveld. Opstellen aangeboden aan Dr. D. Grosheide bij zijn afscheid als bibliothecaris van de Rijksuniversiteit Utrecht*, Universiteitsbibliotheek, Utrecht, 1978, 219-230.
- Ginzburg, Carlo, *Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un mugnaio del '500*, Einaudi, Turijn, 1976.
- Ginzburg, Carlo, *De kaas en de wormen. Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse molenaar*, Bert Bakker, Amsterdam, 1982.
- Grafton, Anthony, 'Is the History of Reading a Marginal Enterprise? Guillaume Budé and His Books', in: *Papers of the Bibliographical Society of America* 91, 1997, 139-157.

- Grafton, Anthony, *Commerce with the Classics: Ancient Books and Renaissance Readers*, Ann Arbor, Michigan, 1997.
- Grafton, Anthony en Lisa Jardine, ‘‘Studied for Action’’: How Gabriel Harvey Read His Livy’, in: *Past & Present* 129, 1990, 30-78.
- Grafton, Anthony en Joanna Weinberg, *‘‘I Have Always Loved the Holy Tongue’’: Isaac Casaubon, the Jews, And a Forgotten Chapter in Renaissance Scholarship*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 2011.
- Gras, Henk, ‘Wat er aan de schouwburg vooraf ging. Wording en structuur van het veld van theatrale vermakelijkheden in Rotterdam, ca. 1630-1773’, in: *Rotterdams jaarboekje* reeks 10, 5, 1997, 152-212.
- Grootes, E.K., ‘De ontwikkeling van de literaire organisatievormen tijdens de zeventiende eeuw in Noordnederland’, in: *De zeventiende eeuw* 8 (1992), 53-65.
- Gruys, Jan Albert en Clemens de Wolf, *Thesaurus 1473 - 1800. Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers*, De Graaf, Nieuwkoop, 1989.
- Harmsen, Ton, ‘De stof van Vondels derde tragedie: Palamedes (1625)’, in: *Neerlandistiek.nl. Online tijdschrift voor taal- en letterkundig onderzoek* 1, 2016, <https://www.neerlandistiek.nl/2016/01/de-stof-van-vondels-derde-tragedie-palamedes-1625/> (laatst geraadpleegd 29 november 2018).
- Hoogstraten, David van, *J. v. Broekhuizens gedichten. Op nieu by een vergadert, en met verscheide nooit voorheen gedrukte vermeerdert. Hier is by gevoegt het leven des dichters*, G. onder de Linden, Amsterdam, 1712.
- Hollstein, Friedrich Wilhelm Heinrich, *Hollstein’s Dutch and Flemish Etchings, Engravings, and Woodcuts, ca. 1450-1700*, dl. 24 (samengesteld door G. S. Keyes), Van Gendt & Co, Amsterdam, 1980, nr. 184a, 99.
- Jackson, H.J., *Marginalia: Readers Writing in Books*, Yale University Press, New Haven, 2001.
- Janssen, Geert H., *Het stokje van Oldenbarnevelt*, Verloren, Hilversum, 2001.
- Jongenelen, Ton, ‘De Keurdichten. Het levenswerk van Pieter van der Goes, boekverkoper’, in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weijerman* 27, 2004, 57-67.
- Käppel, Lutz, ‘Palamedes’ in *Brill’s New Pauly*, Brill, Leiden, 2002-.
- Kemperink, Rob M., ‘Een bijzonder exemplaar van Vondels Palamedes’, in: *Flehite. Tijdschrift voor verleden en heden van Oost-Utrecht*, (Amersfoort, augustus 1974), 33-41.
- Meijer Drees, Marijke, ‘Hoe Vondels *Palamedes* geschiedenis heeft gemaakt’, in: Jan Bos en Erik Geleijns (red.), *Boekenwijsheid: Drie eeuwen kennis en cultuur in 30 bijzondere boeken. Opstellen bij de voltooiing van de Short-Title Catalogue, Netherlands*, Walburg Pers, Zutphen, 2009, 80-88.
- Molenkamp, Femke, *Women and the Bible in Early Modern England: Religious Reading and Writing*, Oxford University Press, Oxford, 2013.
- Molkenboer, Bernardus Constant, ‘Vondels drukkers en uitgevers’, in: *Vondelkroniek* 12, 1941, 23-26.
- Pajmans, Marringje, *Dichter bij de waarheid: Parrhesia en dramatisering in het werk van Joost van den Vondel*, Dissertatie Universiteit van Amsterdam, 2015.

- Palmer, Ada, *Reading Lucretius in the Renaissance*, Cambridge, Harvard University Press, 2014.
- Pearson, David, 'The Importance of the Copy-Census as a Methodology in Book History', in: Bettina Wagner en Marcia Reed (red.), *Early Printed Books As Material Objects: Proceeding of the Conference Organized by the IFLA Rare Books and Manuscripts Section Munich, 19-21 August 2009*, De Gruyter Saur, Berlijn, 2010, 321-328.
- Penon, Georg, *Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde III*, J.B. Wolters, Groningen, 1884.
- Pollmann, Judith, 'Met grootvaders bloed bezegeld. Over religie en herinneringscultuur in de zeventiende-eeuwse Nederlanden', *De zeventiende eeuw* 29 (2013), 154-175.
- Proot, Goran, 'Survival Factors of Seventeenth-Century Hand-Press Books Published in the Southern Netherlands: The Importance of Sheet Counts, *Sammelbände* and the Role of Institutional Collections', in: F. Bruni en A. Pettegree, *Lost Books: Reconstructing the print world of pre-industrial Europe*, Brill, Leiden, 2016.
- Reinders, Annemarie, *Handgeschreven annotaties in een 17de eeus exemplaar van Vondels Palamedes. Een casestudy naar de functie van leessporen*, Bachelorscriptie Universiteit Utrecht, 2014.
- Richards, Jennifer en Fred Schurink, 'The Textuality and Materiality of Reading in Early Modern England', in: *The Huntington Library Quarterly* 73, 2010, 345-361.
- Schuytvlot, Abraham Corstiaan, *Catalogus van werken van en over Vondel: gedrukt vóór 1801 en aanwezig in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam*, De Graaf, Nieuwkoop, 1987.
- Sherman, William H., *John Dee: The Politics of Reading and Writing in the English Renaissance*, University of Massachusetts Press, Amherst, 1995.
- Sherman, William H., *Used Books: Marking Readers in Renaissance England*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2008.
- Sierhuis, Freya, *The Literature of the Arminian Controversy: Religion, Politics and the Stage in the Dutch Republic*, Oxford University Press, Oxford, 2015.
- Sterck, Johannes Franciscus Maria, *Vondelbrieven uit de XVIIe eeuw aan en over den dichter*, Wereldbibliotheek, Amsterdam, 1935.
- Tex, Jan den, *Oldenbarnevelt*, dl. III en IV, Tjeenk Willink, Haarlem, 1960-1972.
- Unger, Johan Hendrik Willem, *Bibliographie van Vondels werken*, Frederik Muller, Amsterdam, 1888a.
- Unger, Johan Hendrik Willem, 'Vondeliana IV, Palamedes', in: *Oud Holland* 6, 1888b, 58.
- Vroom, Wim, *Het wonderlid van Jan de Witt en andere vaderlandse relieken*, SUN, Nijmegen, 1997.
- Walch, Johannes Lodewijk, *De varianten van Vondel's Palamedes*, Nijhoff, 's-Gravenhage, 1906.
- [Wiersum, E.], 'Een Palamedes opvoering te Rotterdam', in: *Rotterdams jaarboekje* reeks 2, 7, 1919, 203-205.

Wuestman, G., 'Een portretminiatuur thuisgebracht', in: *Face Book. Studies on Dutch and Flemish Portraiture of the 16th-18th Centuries. Liber Amicorum Presented to Rudolf E.O. Ekkart on the Occasion of his 65th Birthday*, Brill, Leiden, 2012, 359-364.

Illustraties

Decker, Coenraet, Vader Tijd en de vergankelijkheid, allegorie op de dood van de gebroeders De Witt, 1672, ets, 33,4 x 25,1 cm, Amsterdam, Rijksmuseum.

Savery, Salomon, *Allegorische titelprent voor Vondels Palamedes*, 1625, gravure, 17,3 x 13,3 cm, Amsterdam, Rijksmuseum.

Bijschriften illustraties:

Figuur 1. Allegorische titelprent voor Vondels *Palamedes* (1625) door Salomon Savery, gravure, 17,3 x 13,3 cm. Foto: Rijksmuseum Amsterdam.

Figuur 2. Handschriftelijke aantekeningen met een retorisch-didactische strekking in een doorschoten exemplaar van de editie van Jacob Aertsz. Colom (Amsterdam, 1626 [=1625]). Foto: Bijzondere Collecties, Universiteit van Amsterdam, O 80-933:1, sig. B1v.

Figuur 3. Aantekeningen van Joan van Broekhuizen, getranscribeerd door Gerard van Papenbroek, overgeleverd als losse vellen bij een exemplaar van een editie uit 1652 (Amsterdam: Abraham de Wees), pagina's genummerd 12-13. Foto: Bijzondere Collecties, Universiteitsbibliotheek Leiden, 763 C 14.

Figuur 4. Vader Tijd en de vergankelijkheid, allegorie op de dood van de gebroeders De Witt (1672) door Coenraet Decker, ets, 33,4 x 25,1 cm. Foto: Rijksmuseum Amsterdam.

Alie Lassche is tweedejaars student van de onderzoeksmaster Nederlandse literatuur en cultuur aan de Universiteit Utrecht. Haar bachelor Nederlandse taal en cultuur sloot ze af met een scriptie over geannoteerde exemplaren van Vondels *Palamedes*. Sinds haar master is ze zich meer gaan specialiseren in computationele tekstanalyse, onder andere tijdens een onderzoeksstage aan het Meertens Instituut over de invloed van herhaling in liedtekst op de populariteit van zeventiende-eeuwse liederen. Alie is studentassistent Vroegmoderne letterkunde aan de Universiteit Utrecht en chef eindredactie van literair-wetenschappelijk tijdschrift *Vooys*. E-mail: A.W.Lassche@uu.nl.

Arnoud Visser is hoogleraar tekstuele cultuur in de renaissance aan de Universiteit Utrecht. Zijn onderzoek richt zich op de intellectuele cultuur in de vroegmoderne tijd. Hij is in het bijzonder geïnteresseerd in de geschiedenis van het lezen, en in de impact van de Reformatie op het humanisme. Hij is de initiatiefnemer van het digitale platform voor de bestudering van vroegmoderne leessporen Annotated Books Online (www.annotatedbooksonline.com). E-mail: a.s.q.visser@uu.nl.

Appendix 1. Lijst van in deze census opgenomen exemplaren

Deze lijst is samengesteld op basis van de gegevens van de STCN. Dikgedrukte exemplaren bevatten aantekeningen.

1. Vondelen, I.V., *Palamedes oft Vermoorde onnooselheyd. Treur-spel*, Jacob Aertsz. Colom, Amsterdam, 1625.

UB UvA: **Vondel 2 E 45:4**, O63-250 (voorheen 196 F 17), **Vondel 2 C 3**, Vondel 2 E 11.

2. Vondelen, I.V., *Palamedes oft Vermoorde onnooselheyd. Treur-spel*, Jacob Aertsz. Colom, Amsterdam, 1625.

UB UvA: Vondel 1 D 22, Vondel 2 E 50. KB Den Haag: pflt 3618. UB Leiden: 1082 G 35. UB Utrecht: **THO: WRT 154-8:1**.

3. Vondelen, J.V., *Palamedes oft Vermoorde onnooselheyd. Treur-spel*, Jacob Aertsz. Colom, Amsterdam, 1625.

UB UvA: Vondel 8 B 3, O 80-260, **O 63-253 (voorheen 196 F 21)**. KB Den Haag: 2105 A 14:7. UB Leiden: 1098 B 75. VU Amsterdam: XH.05692.

4. Vondelen, J.V., *Palamedes oft Vermoorde onnooselheyd. Treur-spel*, Jacob Aertsz. Colom, Amsterdam, 1625.

UB UvA: Vondel 2 F 18. KB Den Haag: **448 L 1**, 2108 E 18:2. UB Utrecht: Moltzer 6 A 40. BL Londen: **T.2252: 16, 11754.bbb.65**. Museum Meermanno Den Haag: 109 C 011: 02.

5. Vondelen, J.V., *Palamedes oft Vermoorde onnooselheyd. Treur-spel*, Jacob Aertsz. Colom, Amsterdam, 1625.

UB UvA: **O 63-252 (voorheen 196 F 20)**, O 60-3254:1 (voorheen 2451 E 7), Vondel 2 E 51. KB Den Haag: pflt 3617. UB Leiden: 904 F 42. UB Nijmegen: OD 131 c 132, OD Br 28995. BL Londen: 12305.ccc.8:2.

6. Vondelen, I.V., *Palamedes oft Vermoorde onnooselheyd. Treur-spel*, Jacob Aertsz. Colom, Amsterdam, 1625.

UB UvA: Vondel 8 B 1, O 63-249 (voorheen 196 F 16). KB Den Haag: 232 L 25:2. UB Leiden: 2143 B 3:3. Rijksmuseum Amsterdam: 321 H 7.

7. Vondelen, I.V., *Palamedes oft Vermoorde onnooselheyd. Treur-spel*, Jacob Aertsz. Colom, Amsterdam, 1626 [=1625].

UB UvA: O 60-3253:15 (voorheen 2451 E 6:15), **O 80-933:1**, O 63-251 (voorheen 196 F 18), 479 F 30:1), Vondel 1 D 28, **Vondel 2 F 19:1**, Vondel 3 G 8:1, Vondel 8 B 2, O 06-5077:3. KB Den Haag: 232 N 32:1. UB Leiden: 1206 D 39, THYSPF 3195. UB Nijmegen: OD 110 c 109 nr. 1. VU Amsterdam: XH.00050. Fondation Custodia Parijs: OBL-300.

8. Vondelen, I.V., *Palamedes oft Vermoorde onnooselheyd. Treur-spel*, 1630.

UB UvA: 1306 E 1:2, Vondel 2 G 39. UB Leiden: 1093 G 26. BL Londen: 11755.aa.26:1. UL Tilburg: CBC TFK A 22753.1 (niet ingezien vanwege werkzaamheden depot).

9. Vondelen, I.V., *Palamedes oft Vermoorde onnooselheyd. Treur-spel*, Jacob Aerts. Colom, Amsterdam, 1634.

UB UvA: Vondel 1 C 4:3. UB Leiden: 1098 F 59.

10. Vondel, J. v., *Palamedes of Vermoorde onnozelheit. Treurspel*, Abraham de Wees, Amsterdam, 1652.

UL Cambridge: Hhh.741:1.

11. Vondel, J. v., *Palamedes of Vermoorde onnozelheit. Treurspel*, Abraham de Wees, Amsterdam, 1652.

UB UvA: **O 86-1:7**, Vondel 2 E 53, Vondel 8 B 5. UB Leiden: 1266 F 37. UB Utrecht: Moltzer 7 E 3:8, THO: WRT 154-8:2. UB Nijmegen: OD 221 c 134. SB Haarlem: **76 E 23:8**. VU Amsterdam: XH.05717:8. UL Cambridge: s757d.66.1.

12. Vondel, J. v., *Palamedes of Vermoorde onnozelheit. Treurspel*, Abraham de Wees, Amsterdam, 1652.

UB UvA: Band 1 C 25:1, Vondel 1 D 3:1, Vondel 2 F 4:3, Vondel 8 B 4, O 77-188:2, O 80-259. KB Den Haag: 863 E 49:1, **123 C 27**. UB Leiden: 1098 B 76. UB Utrecht: THO: ALV 151-289:2. UB Nijmegen: OD 56 c 233 nr. 1. BL Londen: 11754.bb.43:1, 11755.e.60:1, **11755.e.53**. UL Tilburg: TRE 017 D 12 (2).

13. Vondel, J. v., *Palamedes of Vermoorde onnozelheit. Treurspel*, Abraham de Wees, Amsterdam, 1652.

UB UvA: Vondel 8 B 7, Vondel 1 D 47:1, O 80-239:1, O 63-6354: 7 (voorheen 426 F 2:7). KB Den Haag: 448 K 138, GW A 111389:3, **393 G 7**. UB Leiden: 707 C 11:7. UB Nijmegen: OD Br 32091. UL Tilburg: **TRE 095 D 11:1**. Streekarchief M-H Gouda: 556 B 9:1

14. Vondel, J. v., *Palamedes of Vermoorde onnozelheit. Treurspel*, Abraham de Wees, Amsterdam, 1652.

UB UvA: 196 F 23, O 63-3612:2, O 65-1393:1, **O 80-933:2, Vondel 2 E 7**, Vondel 8 B 6. KB Den Haag: 3116 E 8. UB Leiden: **763 C 14**. UB Utrecht: 221 F 133:2, THO: WRT 154-5:3. UB Nijmegen: OD 18 c9 nr.1:3. UL Tilburg: **TRE 095 D 12 (1)**.

15. Vondel, I.V., *Palamedes of Vermoorde onnozelheit. Treurspel*, Cornelis de Bruyn, Amsterdam, 1660.

UB UvA: OK-63-33:1 (voorheen 196 F 7:1), Vondel 2 H 11:1, Vondel 8 B 8. KB Den Haag: 317 H 40. UB Utrecht: LB-NED:L*XVII*VON-b-74 rar (wel in STCN, niet in eigen catalogus), 339 J 24:1. UB Nijmegen: OD 18 c 56 nr. 1, OD 129 c 86 nr.1:1. BL Londen: 1478.aa.13:1. UL Tilburg: CBC TFK A 17573/1:1 (niet ingezien vanwege werkzaamheden depot). RA Alkmaar: 52 C 6/13. SB Skokloster: I.45.417:1.

16. Vondel, J. v., *Palamedes of Vermoorde onnozelheit. Treurspel*, Jan Jacobsz Bouman, Amsterdam, 1664.

UB UvA: Vondel 2 G 40. UB Leiden: 1093 G 27. UB Nijmegen: OD 69 c 25 nr.1:1.

17. Vondel, J. v., *Palamedes of Vermoorde onnozelheit. Treurspel*, Jan Jacobsz Bouman, Amsterdam, 1668. (Deze editie staat dubbel in de STCN.)

UB UvA: Vondel 2 G 41.

18. Vondel, J. v., *Palamedes of Vermoorde onnozelheit. Treurspel*, Abraham de Wees, Amsterdam, 166X.

UB UvA: O 80-218:7, Vondel 1 C 9:1, Vondel 2 E 52. KB Den Haag: 3120 G 1. UB Leiden: 1244 E 27. UB Nijmegen: OD Br 29272. VU Amsterdam: XH.05719:7.

19. Vondel, J. v., *Palamedes of Vermoorde onnozelheit. Treurspel*, Jan Jacobsz Bouman, Amsterdam, 1671.

UB Leiden: 1093 G 28. SB Haarlem: 72 L 45.

20. Vondel, J. v., *Palamedes of Vermoorde onnozelheit. Treurspel*, Michiel de Groot, Amsterdam, 1680.

UB UvA: **O 61-6846:5, Vondel 2 C 1**. UB Leiden: 1096 H 7. Rijksmuseum Amsterdam: 319 F 26:5.

21. Vondel, J. v., *Palamedes of Vermoorde onnoselheit. Treurspel*, Gijsbert de Groot (wed.), Amsterdam, 16XX.

UB UvA: Vondel 2 G 43, **Vondel 2 G 43a, Vondel 2 G 43b**.

22. Vondel, J. v., *Palamedes of Vermoorde onnoselheit. Treurspel*, Gijsbert de Groot (wed.), Amsterdam, 17XX.

UB Leiden: 1093 G 30. UB Nijmegen: OD 125 d 29. BL Londen: **11755.a.85**.

23. Vondel, J. v., *Palamedes, of Vermoorde onnozelheit. Treurspel*, Jacob Lescaille (erven), Amsterdam, 17XX.

UB UvA: **Vondel 6 C 31:2**. UB Leiden: 1093 G 29, **1096 F 90**. SB Haarlem: 209 M 13.

24. Vondel, J. v., *Palamedes of Vermoorde onnoselheit. Treurspel*, Gijsbert de Groot (wed.), Amsterdam, 17XX.

KB Den Haag: 2105 A 133. UB Leiden: **1094 E 71:2**.

25. Vondel, J. v., *Palamedes, of Vermoorde onnozelheit. Treurspel*, Jacob Lescaille (erven), Amsterdam, 17XX.

UB UvA: **2762 G 31**, Vondel 2 G 42. KB Den Haag: 443 A 84.

Tabel 1. Aantal overgebleven exemplaren per uitgever

Jaar	Editie	Drukker	Exemplaren (waarvan geannoteerd)
1625	7	Jacob Aertsz. Colom	50 (10)
1630	1	?	5 (0)
1634	1	Jacob Aertsz. Colom	2 (0)
1652	5	Abraham de Wees	50 (11)
1660	1	Cornelis de Bruyn	12 (0)
1664	1	Jan Jacobsz. Bouman	3 (0)
1668	1	Jan Jacobsz. Bouman	2 (1)
166X	1	Abraham de Wees	7 (0)
1671	1	Jan Jacobsz. Bouman	2 (0)
1680	1	Michiel de Groot	5 (3)
16XX	3	Gijsbert de Groot (wed.)	8 (4)
16XX	2	Erfgen. J. Lescailje	7 (3)
Totaal: 25			Totaal: 153 (32)

Tabel 2. Geannoteerde exemplaren, geordend op soort annotaties

Jaar	Drukker	Politiek/religieuze lezing	Retorisch/didactische lezing	Sleutel op personages
1625	Jacob Aertsz. Colom	Vondel 2C3; Vondel 2F19:1; KW 448L1; 11754.bbb.65	Vondel 2E45:4; O63-253; O63-252; O80-933:1	THO WRT 154-8:1; T2252:16
1652	Abraham de Wees	O80-933:2; Vondel 2E7; KW 393G7; KW 123C27; 11755.e.53; TRE 095 D 11:1	763C14; 75G24	O86-1:7; 76 E 23:8; TRE 095 D 12 (1)
1668	Jan Jacobsz. Bouman	Flehite		
1680	Michiel de Groot	75G24		Vondel 2C1; UB UvA O61-6846
16XX	Gijsbert de Groot (wed.)	Vondel 2G43a; Vondel 2G43b; 11755.a.85		1094 E 71:2
16XX	Erfgen. J. Lescailje			Vondel 6C31:2; 1096 F 90; 2762 G 31 (= O60-4575)
Totaal		15	6	11

- 1 Onze bijzondere dank gaat uit naar de volgende collega's voor hun hulp bij het inzien van exemplaren van de *Palamedes* op diverse plekken: Alex Alsemgeest (Skokloster, Slotts Bibliotek), Wilfred de Bruijn (Parijs, Fondation Custodia), Jaap Geraerts (Londen, British Library), Marijke Joustra (Alkmaar, Regionaal Archief), Christely van Mourik (Amsterdam, Rijksmuseum), Niels Mulder (Nijmegen, Radboud Universiteit), Hidde Slotboom (Universiteit Leiden) en Margaret Steenbakker (Tilburg University). We bedanken eveneens de anonieme referenten voor hun commentaar en suggesties.
- 2 Over martelaarschap als cultureel fenomeen in deze historische context, zie Pollmann (2013), Vroom (1997) en Frijhoff (1998).
- 3 Busken Huet, (Haarlem 1882-1884), dl. 1, 77-78. Zie voor Vondels invloed op de beeldvorming over Oldenbarnevelt en Maurits ook Den Tex (1960-1972), dl. III, 743, 748-792, dl. IV, 252, 320, 322 en 327-331; Janssen (2001), 74-90.
- 4 Sierhuis (2015), 191-223; Geerdink (2011), 225-248; Duits (1990); Paijmans, (2015).
- 5 Beekman en Grüttemeier, (2005), 15-19. Voor een overzicht over de ontstaansgeschiedenis en receptie zie Meijer Drees (2009), 80-88.
- 6 De Short-Title Catalogue Netherlands onderscheidt 22 zeventiende-eeuwse edities. Daarnaast is van drie andere edities het jaar van uitgave niet exact geïdentificeerd, maar wijzen titelpagina's erop dat ook deze drie in de zeventiende eeuw zijn uitgegeven. Vergelijk Unger (1888a), nos. 112-132.
- 7 Albach (1977), 96. Zie ook Gras (1997), 169-179, 206.
- 8 Zie de historiografische overzichten van Richards en Schurink (2010), 345-361 en Grafton (1997), 139-157.
- 9 Ginzburg (1976), in Nederlandse vertaling verschenen als *De kaas en de wormen. Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse molenaar* (1982); Blaak (2004); Baggerman (2010).
- 10 Zie ter inleiding twee syntheses die zich richten op Engelse literatuur van de Renaissance tot the Romantiek: Sherman (2008) en Jackson (2001).
- 11 Voor Budé, zie Grafton (1997), 135-183; voor Harvey, zie Grafton en Jardine (1990), 30-78, voor Dee, zie Sherman (1995), 53-112; voor Casaubon, zie Grafton en Weinberg (2011).
- 12 Brayman Hackel (2005); Blaak (2004); Molenkamp (2013).
- 13 Sherman (2008).
- 14 Pearson (2010), 321-328.
- 15 Gingerich (2002); zie ook het latere verslag over zijn zoektocht: Gingerich (2004).
- 16 Met deze gegevens baseren we ons op de beschrijvingen in de STCN, waarin op basis van autopsie edities zijn geïdentificeerd met behulp van de vingerafdruk-methode, waarmee wordt vastgesteld of een exemplaar van (grotendeels) hetzelfde zetsel is gedrukt. We hebben daarnaast uiteraard ook gebruik gemaakt van Ungers pionierwerk, *Bibliographie van Vondels werken* (1888a).
- 17 Molkenboer (1941), 23-26. Uiteraard zegt deze informatie niets over de oplage waarin het treurspel werd gedrukt. Recent onderzoek suggereert dat een gemiddelde van 1000 exemplaren een realistische inschatting is. Voor een genuanceerde verkenning van de problematiek rond het bepalen van oplagecijfers, zie Proot (2016), 160-201, inz. 165-166.
- 18 Brandt (1682), 18-19.
- 19 Deze verklaring wordt voor het eerst gegeven in het anonieme 'Kort bericht' in de editie van Vondels *Palamedes* (Amersfoort: Pieter Brakman, 1707), verso titelpagina. Zie ook Harmsen (2016). Voor klassieke verwijzingen naar *Palamedes*, zie Käppel (2002-).
- 20 Brandt (1682), 18; cf. STCN; Unger (1888a), nr. 112-118. Unger vermeldt bij nr. 120 nog een aantal edities op basis van een vermelding in een veilingcatalogus (1640, 1657, 1663), waarvan geen exemplaren meer zijn teruggevonden.
- 21 Gerritsen (1978), 219-230.
- 22 Walch (1906), 187.
- 23 Gruys en De Wolf (1989), 110.
- 24 Voor de frontispice van Savery, zie *Hollstein's Dutch and Flemish Etchings, Engravings, and Woodcuts, ca. 1450-1700*, dl. 24 (samengesteld door: G. S. Keyes) (Amsterdam, 1980), nr. 184a, p. 99.
- 25 Unger (1888a), nos. 112-132.
- 26 Schuytvlot (1987), xxiii; Gruys en De Wolf (1989), 23; zie ook Jongenelen (2004), 57-67.
- 27 Kemperink (1974), 33-41; Reinders (2014).
- 28 Gingerich (2004).
- 29 Zie <https://vesaliuscensus.wordpress.com/about/>.
- 30 Brayman Hackel (2005); Palmer (2014).
- 31 Namelijk Alkmaar, Regionaal Archief; Gouda, Streekarchief Midden-Holland; Haarlem, Stadsbibliotheek; Amsterdam, Rijksmuseum Research Library; Den Haag, Museum Meermanno; Parijs, Fondation Custodia; Skokloster, Slotts Bibliotek; Cambridge, University Library en de British Library in Londen.
- 32 Kemperink (1974), 33-41.

- 33 Alleen de exemplaren CBC TFK A 22753.1 en CBC TFK A 17573/1.1 van Tilburg University Library konden niet worden ingezien, vanwege langdurige werkzaamheden aan het CBC Depot. Daarnaast was het exemplaar LB-NED:L*XVII*VON-b-74 rar uit de UB Utrecht wel in de STCN opgenomen, maar niet terug te vinden in de catalogus van de UB Utrecht.
- 34 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 75 G 24. Dit betreft exemplaren van de edities Amsterdam 1652 en Amsterdam 1680. De aantekeningen zijn grotendeels van de hand van de jurist en antiquaar Frans van Limborch (1679-1765).
- 35 In dit onderzoek zijn alleen handgeschreven annotaties meegenomen die van toepassing zijn op de gedrukte tekst. Er is geen verder onderzoek gedaan naar handgeschreven eigendomskenmerken.
- 36 Zie hierover Shermans hoofdstuk 'Dirty Books? Attitudes Toward Readers' Marks', in: Sherman (2008), 151-178.
- 37 UB UvA: Vondel 2 E45:1; O63-252; O63-253; O80-933:1. KB Den Haag: Handschrift 75 G 24 (exemplaar 1652). UB Leiden: 763 C 14.
- 38 UB UvA: O 80 933:1, sig. B1v, met handschriftelijke aantekening op tegenoverliggende pagina buiten collatie: 'Bellona, dea belli, soror Martis.'
- 39 Grootes (1992), 62-63.
- 40 UB Leiden, 763 C 14.
- 41 Unger, 'Vondeliana IV, Palamedes', (1888b), 58. Papenbroek zelf geeft 'Deeze aanmerkingen over Vondels *Palamedes* zijn van Joan van Broekhuizen, en heb ik dezelve afgeschreeven naar zijn eigen handschrift. Zie Broekhuizens Leven door D. v. Hoogstraten p. 48'.
- 42 Van Hoogstraten (1712), 47.
- 43 Van Hoogstraten (1712), 48.
- 44 UB Leiden, 763 C 14, toegevoegde pagina's met aantekeningen, tweede deel, 1.
- 45 UB Leiden, 763 C 14, toegevoegde pagina's met aantekeningen, tweede deel, 1.
- 46 UB Leiden, 763 C 14, toegevoegde pagina's met aantekeningen, tweede deel, 10.
- 47 UB Leiden, 763 C 14, toegevoegde pagina's met aantekeningen, tweede deel, 9.
- 48 UB Leiden, 763 C 14, toegevoegde pagina's met aantekeningen, tweede deel, 11.
- 49 UB Leiden, 763 C 14, toegevoegde pagina's met aantekeningen, tweede deel, 12.
- 50 UB Leiden, 763 C 14, toegevoegde pagina's met aantekeningen, tweede deel, 12.
- 51 UB Leiden, 763 C 14, toegevoegde pagina's met aantekeningen, tweede deel, 12.
- 52 BL Londen, 11754.bbb 65; UB Utrecht, THO WRT 154-8:1; KB Den Haag, KW 123 C 27.
- 53 KB Den Haag, KW 123 C 27.
- 54 Over Saftlebens schilderij zie Gerdien Wuestman, 'Een portretminiatur thuisgebracht', in *Face Book. Studies on Dutch and Flemish Portraiture of the 16th-18th Centuries. Liber Amicorum Presented to Rudolf E.O. Ekkart on the Occasion of his 65th Birthday*, (Leiden 2012), 359-364; zie voor de sleutel op dit schilderij ook Den Tex, dl. 4, 655-658.
- 55 Zie voor de namen van de rechters: G. Brandt (1708), 66-67.
- 56 BL Londen, 11.755.a 85, editie Amsterdam: Weduwe Gijsbert de Groot, 16xx, buiten collatie, tegenover 5; UB UvA, Vondel 2 F 19:1, editie Amsterdam: Jacob Aertsz. Colom, 1625, pagina buiten collatie, tegenover B2r.
- 57 BL Londen, 11.755.e 53, editie Amsterdam: Abraham de Wees, 1652, pagina buiten collatie, tegenover 15; KB Den Haag, Handschrift 75 G 24, editie Amsterdam: Michiel de Groot, 1680, losse bladen 5; UB UvA, Vondel 2 G 43a, editie Amsterdam: weduwe Gijsbert de Groot, 16xx, pagina buiten collatie, tegenover 4; UB UvA, Vondel 2 E 7, editie Amsterdam: Abraham de Wees, 1652, buiten collatie, tegenover 15.
- 58 KB Den Haag, KW 123 C 27, pagina buiten collatie, tegenover 15; UB UvA, Vondel 2 G 43b, editie Amsterdam: weduwe Gijsbert de Groot, 16xx, buiten collatie, tegenover 5; UB UvA, O 80 933:2, editie Amsterdam: Abraham de Wees, 1652, buiten collatie, tegenover 15; UB UvA, Vondel 2 C 3, editie Amsterdam: Jacob Aertsz Colom, 1625, pagina buiten collatie, tegenover B2v.
- 59 Tevens onleesbare annotatie bij deze passage BL Londen, 11.754.bbb 65, editie Amsterdam: Jacob Aertsz Colom, in kantlijn bij B2r.
- 60 KB Den Haag, KW 123 C 27, editie Amsterdam: Abraham de Wees, 1652: pagina buiten collatie, tegenover 16; UB UvA, Vondel 2 G 43b, editie Amsterdam: weduwe Gijsbert de Groot, 16xx, buiten collatie, tegenover 5; UB UvA, O 80 933:2, editie Amsterdam: Abraham de Wees, 1652, buiten collatie, tegenover 16; UB UvA, Vondel 2 C 3, editie Amsterdam: Jacob Aertsz Colom, 1625, pagina buiten collatie, tegenover B3r.
- 61 BL Londen, 11.755.a 85, editie Amsterdam: Weduwe Gijsbert de Groot 17xx, pagina buiten collatie, tegenover 5; UB UvA, Vondel 2 G 43a, editie Amsterdam: weduwe Gijsbert de Groot, 16xx, pagina buiten collatie, tegenover 5.
- 62 KB Den Haag, KW 393 G 7, editie Amsterdam: Abraham de Wees, 1652, pagina buiten collatie, tegenover 16.
- 63 BL Londen, 11.755.e 53, editie Amsterdam: Abraham de Wees, 1652, pagina buiten collatie, tegenover 16; KB Den Haag, Handschrift 75 G 24, editie Amsterdam: Michiel de Groot, 1680, losse bladen 5; UB UvA, Vondel 2 E 7, editie Amsterdam: Abraham de Wees, 1652, buiten collatie, tegenover 16.
- 64 BL Londen, 11.755.e 53, editie Amsterdam: Abraham de Wees, 1652, buiten collatie, tegenover 16; UB UvA, Vondel 2 G 43a, editie Amsterdam: weduwe Gijsbert de Groot, [16xx], pagina buiten collatie, tegenover 5; UB UvA.

65 Editie 1705 zegt: ‘n. Leicester die altyt bloots hoofts zat, zoo lang de Predikatie duurde, om zyne heiligheid te betuigen.’

66 KB Den Haag, KW 123 C 27, editie Amsterdam: Abraham de Wees, 1652, pagina buiten collatie, tegenover 16; UB UvA, Vondel 2 G 43b, editie Amsterdam: weduwe Gijsbert de Groot, [16xx], pagina buiten collatie, tegenover 6; UB UvA, O 80 933 2), pagina buiten collatie, tegenover 16; UB UvA, Vondel 2 C 3, editie Amsterdam: Jacob Aerts Colom, 1625, pagina buiten collatie, tegenover B3r.

67 Sterck (1935), 140-141. Ook opgenomen in het eerdergenoemde *Palamedes* exemplaar uit UB Leiden.

68 Brandt (1723), 260, noot L.

69 Brandt (1682), 69.

70 De brieven zijn opgenomen in Penon (1884), III, 91-93, zie ook Kemperink (1974), 39.

71 Brandt (1682), 68; [E. Wiersum] (1919), 203-205; Albach (1977), 96.

72 Albach (1977), 158, gebaseerd op Corver (1786), 202-204.